
PETNEHÁZI GÁBOR

Megölni az evangéliumot? A humanizmus mint kulturális kód

As paroemium or adagium, the “Evangelia immolare” was invented by Caelius Rhodiginus (Lodovico Ricchieri), who inserted it in his Antiquarum lectionum libri XVI upon Plutarch’s Phocionis vita. Rhodiginus’ monumental collection was in fact faded among Erasmus’ more monumental Adagia, published 8 years earlier as the first edition of Rhodiginus’ Antiquarum lectionum. The peculiar adagium however (translating transitively the verb immolare it’s sense is more than odd) was inserted to the Adagia-collection of Erasmus’ last famulus and pupil, Gilbertus Cognatus, and to that of the Hungarian paroemiographer and historian János Baranyai Decsi. Furthermore, it was reused at the very end of a very specific diplomatic letter of the Polish grand chancellor Jan Zamoyski to the Transylvanian prince Sigismund Báthory in 1593, as a final and encrypted message warning him (like an other Phocion) not to involve into the war against the Turk. Following the way of this particular paroemium (supposedly made up by misreading or misinterpretation) we can detect the linguistic nature of humanism and to measure our boundaries for a genuine comprehension of early modern literary culture in its complexity.¹

Az irodalom- és kultúrtörténetben – immáron Kristeller óta – nem egy világmegváltó, a gondolatot felszabadító és a racionalizmusnak megágyazó eszmerendszert szokás jelölni a humanizmus terminussal, hanem jóval inkább egy elitista vonásokkal bíró kulturális gyakorlatot, amelynek megfelelően az ún. humanisták alatt olyan szakemberek szűk csoportját értjük, akik legfőbb törekvése az antik irodalmi (retorikai, filozófiai, historiográfiai) tradíció feltámasztása és gyakorlása volt a 15–

¹ A tanulmány létrejöttét a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K 119237 és PD 125180 számú pályázatai, valamint az MTA-SZTE Antikvitás és Renaissance: Források és Recepció Kutatócsoport (TK 2016–126) támogatása tette lehetővé.

16. században.² E szűk definíciót, bár filozófia- és eszmetörténeti szempontból elfogadottnak számít, elsősorban társadalomtörténeti oldalról érte és éri számos kritika, részint a humanisták új értelmiségként való megjelenése szociológiai aspektusainak a boncolgatásán keresztül, részint pedig – kimondva vagy kimondatlanul – azon tradicionális (alapvetően hégelianus vagy burkhardtista) szemléletből fakadóan, amely mégiscsak direkt, szellemi kapcsolódásokat keres a modernkori értelmiség és 15–16. századi elődei között.³ Természetesen e kapcsolat, ha direkt is, legfeljebb egyoldalú (ti. retrospektív) lehet, de az alábbi rövid tanulmány nem is e parttalan vitához kíván hozzájárulni. Egy nagyon kicsi és látszólag jelentéktelen filológiai példa kibontásával egyrészt azt a szinte áthidalhatatlan távolságot szeretném érzékeltetni, amely a jelenkori – mégoly hozzáértő és tudományos – (szak)értelmiség és humanista elődei között óhatatlanul fennáll; másrészt szeretnék rámutatni e távolság alapvetően nyelvi jellegére; harmadrészen pedig – tudatában lévén annak, hogy ezzel a humanizmus „gumifogalmán” ismét tágítok – amellet próbálok egyetlen példát felhozni, hogy a filozófiai és szociológiai aspektus mellett a humanizmus nyelvi jelenségként történő interpretációjára sem lenne érdektelen több figyelmet fordítani.⁴ A példa (mint minden példa – *nomen est omen*) természetesen kiragadott lesz: ugyanakkor egy mai szemmel nehezen értelmezhető *adagium* keletkezésének és sajátos, közép-európai használatának a bemutatásán keresztül a humanizmus mint kulturális kód elterjedését és egyben korlátait is kiválóan képes lesz (reményeim szerint) érzékeltetni. Rövidebben és érthetőbben megfogalmazva: az alábbi adagium utáni keresgélés során – amelynek a folyamatát szeretném ebben a cikkben megosztani – az a nyugtalanító kérdés merült fel bennem, hogy mennyire érthetjük, illetve értjük-e egyáltalán a humanistákat és nyelvüket, az elegáns humanista

² Vö. ALMÁSI (2017: 17–33), ill. ALMÁSI (2009, 19–69) és az ott idézett irodalom, különösen: KRISTELLER (1979); KRISTELLER (1988); HANKINS (2005).

³ Ld. ALMÁSI (2017); YORAN (2010); PETNEHÁZI (2018a).

⁴ Vö. ALMÁSI (2017: 20; 30): „feltételezhetjük, hogy a tanult emberek (az értelmiségi) egy része számára a humanizmus – *mint kulturális nyelvezet* – az előbbre jutás és az egyéni életcélok elérésének, illetve a hírnév és társadalmi elismertség megszerzésének az eszköze volt”; „*a humanizmus kulturális nyelvezetének elsajátítása és felhasználása szolgálhatott éppúgy egyéni, mint közösségi célokat.*” (kiemelés tőlem: PG)

latint? Mennyire van reális képünk arról a felmérhetetlen gazdagságról, amelyet e nyelv (a göröggel együtt) elért és hordozott a 16. században?

1593 szeptemberében Gyulaffy Lestár – nem első, de nem is utolsó – lengyelországi követségéből visszatérve egy lepecsételt levelet adott át Kovacsóczy Farkasnak, Erdély kancellárjának. Az iratot hamarosan Báthory Zsigmond jelenlétében a fejedelmi tanácsban is felolvasták, illetve Gyulaffy ugyanitt előadta a levél küldőjének, Jan Zamoyski lengyel fő-kancellárnak a szóbeli instrukcióit is.⁵ E szerint, valamint a terjedelmes írás tartalma szerint is, Zamoyski álláspontja egyértelmű volt: Erdélynek nem szabad nyíltan csatlakoznia a keresztény szövetséghez és háborúba kezdenie a törökkel, mert az csak pusztulást hozhat a fejedelemségre, és nem szabad bízni a Habsburgokban sem, akik a század folyamán, amikor csak tehették, addig is elárulták a magyarokat.⁶ A levél sokáig csak Bethlen Farkas csonkolt, illetve helyenként átírt változatában volt ismert, a Habsburg- és németellenes részeket eredeti terjedelmükben és megfogalmazásukban közlő új szövegkiadás és -fordítás a közelmúltban látott napvilágot.⁷ Itt most csupán egyetlen latin frázissal szeretnék foglalkozni, amelyet Zamoyski, mintegy zárókóként, az egyébként is nagyon szépen szerkesztett és rendkívül eruditus levele végén helyezett el:

*Haec ego pro mea in te fide et charitate affinis et princeps magnanime scribenda duxi, ut ex his pro re et tempore recta ac salutaria consilia expias. Si mihi momenti auscultaveris, erit de quo tibi olim gratuleris, mihi gratias agas, si non obtemperaveris, dico, praedico, denuncio: evangelia inde non immolabis.*⁸

⁵ A háttérhez vö. PETNEHÁZI (2017); KRUPPA (2014); BETHLEN (2004); BARANYAI (1982); NAGY (1982); SZILÁGYI (1877); BETHLEN (1783).

⁶ Ld. BETHLEN (2004: 237–248); BETHLEN (1783: 87–105).

⁷ PETNEHÁZI (2017).

⁸ „Mindezt, nemeslelkű fejedelem és kedves rokonom, az irántad érzett szeretet és bizalom diktálta nekem, azért, hogy a helyzethez illetve az időhöz illő és üdvös döntésre juss. Ha egy kicsit is rám hallgatsz, hálás leszel nekem és magadnak is megköszönöd még egykoron; ha pedig mégsem engedsz, előre mondom, kijelentem és kihirdetem: bármit is teszel, nem lesz benne köszönet.”

Evangelia inde non immolabis – magyarul: semmi jóra ne számíts, ebből nem fogsz semmi jót learatni, esetleg: semmi jó nem fog kisülni belőle, illetve lehet, hogy üdvös a szándékod, de a vége pont az ellenkezője lesz, azaz nem lesz benne köszönet, hogy a magyarban is valami közkeletű fordulattal éljünk. Ami persze nem teljesen fedi az eredetit.

Már a fordítás nehézkességéből is sejthető, hogy egy problémás szókapcsolattal van dolgunk, olyan latin frázissal, adagiummal vagy paroemiummal, ami a korban elterjedt lehetett, de a mai olvasónak már nehéz megfejtene az értelmét, hiányzik a közös tudás, ami a 16. század végén még a humanista műveltség része lehetett, s amire hivatkozva a levél írója mondanivalóját még ezzel az utolsó figyelmeztetéssel is nyomatékositani akarta. Jan Zamoyski (1542–1605)⁹ valóban igen művelt férfiú volt, ebben a levelében is írja, hogy Párizsban is tanult, illetve tudjuk, hogy a padovai egyetemen doktorált, erdélyi kollégájához, Kovácsóczy Farkashoz (1540–1594)¹⁰ hasonlóan, aki szűk két évig Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király (1571–1586) hasonló nevű unokaöccsének a tanulmányait is felügyelte a venetói egyetemvárosban (a névazonosságból ered a mítosz, hogy a fejedelem maga is ott tanult volna, szobra is van a Prato della Vallén, de ez megint csak egy másik történet).¹¹ Nagyon is tudta tehát, hogy mit, miért és kinek ír, a mai olvasónak azonban, ahhoz, hogy értelmezni tudja ezt a három szót, több korabeli lexikont is fel kell ütnie – még ha csak virtuálisan is.

Az adagiumok használata a korszak humanista latinságában (és ez alól, mint látjuk, még egy diplomáciai levél sem volt kivétel – *mais où sont les neiges d’antan?*) meglehetősen általánosnak nevezhető. Mint Baranyai Decsi János 1598-ban megjelent háromnyelvű – latin-görög-magyar – *Adagia*-gyűjteményének előszavában írta, ezekkel a régi bölcsességet közvetítő, frappáns szófordulatokkal úgy kellett élni, mint a fűszerrel: ki-ki vérmérsékletének megfelelően alkalmazza, de művelt

⁹ A Báthory István idején kancellárságra jutott Zamoyski a lengyel belpolitika megkezdhetetlen szereplője maradt 1586 után is; erdélyi kapcsolatainak, illetve személyes befolyásának részletes feldolgozása az erdélyi politikára még a kutatás előtt álló feladat. Vö. PETNEHÁZI (2017); PETNEHÁZI (2018b).

¹⁰ SZÁDECSKY (1891); PETNEHÁZI (2012).

¹¹ GÖMÖRI (2000); HORN (2005: 364).

szerzőnek nem nevezhető, akire az „*opus adagiorum non arrideat*”.¹² A leghíresebb és legjelentősebb *Adagia*-gyűjtemény Erasmusé volt:¹³ nem utolsósorban ennek a műnek köszönhető, hogy az erasmusi stílus oly meghatározó lett a 16. század latin írásbeliségében. Baranyai Decsi ezt is, de másokét is használta saját, a magyar nyelv más európai nyelvekkel felérő voltát is bizonyítani szándékozó gyűjteményének kiadásával. Jól látszik ez abból is, ha rákeresünk az *evangelia immolare* fordulatra: az Erasmusnál nem szereplő mondás nála a 4192. számú, saját fordításában magyarul így hangzik:

az jó hírnek örülni.¹⁴

Régóta ismert a kutatás előtt, hogy Baranyai Decsi legfőbb forrása egy olyan gyűjtemény volt, amely Erasmus adagiumai mellett más kisebb-nagyobb frazeológusok munkáját is bedolgozta,¹⁵ nagy részük Erasmus nyomdokain és az ő mintáját követve, mint pl. az egykor I. Ferdinánd udvarában tevékenykedő Johannes Alexander Brassicanus (1500–1539),¹⁶ vagy a Németalföld és Anglia között ingázó, termékeny szövegkiadó és lexikográfus, Iunius Hadrianus (1511–1575),¹⁷ akik ha nem is hoztak össze annyi *chiliast*, azaz ezrest (ti. Erasmus szólásgyűjteményét ekkora egységekre tagolta), azért maguk is igyekeztek a mester nyomába lépni. Talán megfogadták a tanácsát, amit az egyik kötetben szereplő Holbein-metszet alá biggyesztett, s amely e Baranyai Decsi mintáját adó, 1574-ben megjelent gyűjteménynek is címlapján szerepel:

¹² BARANYAI (1598: címlap): *nemo se eruditum putet, cui opus Adagiorum non arrideat*.

¹³ ERASMUS (1993–2005).

¹⁴ BARANYAI (1598: 355); KOVÁCS (2016: 141).

¹⁵ TOLNAI (1911); PACZOLAY (2001).

¹⁶ BIETENHOLZ (1985: 191–192).

¹⁷ VAN MIERT (2011).

Perfacile est aiunt, prouerbia scribere cuiuis.
 Faud nego, sed durum est scribere Chliadas.
 Qui mihi non credit, faciat licet ipse periculum.
 Mox fuerit studijs æquior ille meis.

Közmondásokat írni, mint mondják, egyszerű, akárkinek is.
 Nem tagadom. De kemény dolog már több ezret írni.
 Aki nem hiszi, tegyen csak próbát bátran:
 Jobb véleménye lesz mindjárt a teljesítményemről.

A tanácsot a fent említettek mellett a francia Gilbertus Cognatus is szívére vette, s az 1574-es kötetbe egyszerűen átemelt *Paroemion sylloge* c. gyűjteményében, ha nem is ezer, de több mint ötszáz római és görög szólást gyűjtött össze.¹⁸ Cognatus, eredeti francia nevén Gilbert Cousin (1506–1572) 1530 és 1535 között Erasmus famulusa, azaz titkára és mindenese volt, és valóban sok mindent tanult mesterétől, túl azon, hogy barátok is lettek. Az egyik legismertebb műve az inas kötelességeiről írott rövid traktátusa,¹⁹ de mesteréhez hasonlóan híres levelező volt, illetve életművéből a francia irodalom egy geográfiai művet szokott még kiemelni: Franche-Comté latin leírását. Életének utolsó öt évét börtönben töltötte (eretnekségért feljelentették), bár egész életében Erasmushoz hasonlóan a katolikus egyházon belüli reform pártját fogta és távol tar-

¹⁸ Életéhez vö. BIETENHOLZ (1985: 350–352); az említett 1574-es Adagia kiadás, benne Cognatus két gyűjteményével, ERASMUS (1574: 316–555; 555–602): *Gilberti Cognati Adagiorum συλλογή, quae ad centurias usque quatuordecim sese extendit; Eiusdem Cognati nova Adagiorum appendix ad suarum Paroemiarum Syllogen.*

¹⁹ COGNATUS (1536).

totta magát úgy a dogmatikai vitáktól, mint a reformáció különböző irányzataitól.

A keresett kifejezés az ő gyűjteményében szerepel, az alábbi formában:

Immolare Evangelia (DXLIII)

*Caelio dicuntur immolare Evangelia, qui rei divinae ex felici nuncio dant operam. Graecis enim Evangelium quamvis bonum et optatum nuncium declarat.*²⁰

A Cognatus által említett Caelius nem más, mint Caelius Rhodiginus, olasz nevén Lodovico Ricchieri (1469–1525), akit egyik híres tanítványa, Julius Caesar Scaliger (1484–1558) a kor Varro-jának nevezett, nem is ok nélkül. Caelius főműve ugyanis, az *Antiquarum lectionum libri* tulajdonképpen abban, a későbbi századokban enciklopédikusnak nevezett gondolatban született, ami Marcus Terentius Varro *Antiquitates rerum divinarum et humanarum*, vagy *Disciplinarum libri* c. munkáit is ihlette az ókorban, és amit lényegében maga Erasmus is követett az *Adagiában* (s amit egyben a humanizmus másik, általában keveset taglalt alapvonásaként értékelhetünk). Volt is köztük némi rivalizálás, Caelius – anélkül, hogy tudott volna róla – eredetileg egy Erasmuséhoz nagyon hasonló paroemium-gyűjteményt tervezett kiadni, amit aztán teljesen át kellett dolgoznia annak 1508-as megjelenése után.²¹ Az *Antiquarum lectionum* végül 16 könyvben jelent meg 1516-ban, ugyanott Velencében, Aldus Manutiusnál, ahol Erasmus *Adagiájának* az első, rendkívül sikeres kötetei is napvilágot láttak.²² (Erasmus maga 1514-től kezdve már leginkább a bázeli nyomdással, Frobeniusszal dolgozott.) Ami most fontos, hogy mit ír Caelius a vonatkozó helyen, amelyet, mint láttuk Cognatus – és rajta keresztül Baranyai Decsi (ill. feltehetően Zamoyski is) – használt:

²⁰ „Caeliusnál szerepel az ‘immolare evangelia,’ azokra mondja, akik az istennek áldoznak egy örömhír miatt. A görögben az evangélium ugyanis bármilyen jó, vagy óhajtott hírt jelent.” ERASMUS (1574: 409).

²¹ Rhodiginushoz és az életműhöz vö. MARANGONI (1997); LEONHARDT (2013).

²² Az *Adagia* keletkezéstörténetéhez: POLL-VAN DE LISDONK (1993); a műfaj tulajdonképpeni előzményeként szolgáló kollektív kommentárhoz: BLAIR (2006).

Phocion Atheniensis, quem nemo vel ridentem vidit vel flentem, quum civitatem intueretur a Leosthene praecipitatum in bellum, dum libertatis spem et imperii concipit illa tumidius: verba eius cupressis consimilia sibi dicebat videri, quoniam pulchra quidem forent ac sublimia, caeterum fructu omnino carerent. Sed enim quum initia cedere prosperius essent visa, immolarentque evangelia omnes, hoc est rei divinae ex felici nuntio darent operam: interrogatus, an ita rem gestam vellet,

πεπρω̄χθαι μὲν οὖν βεβουλεῦσθαι δ' ἐκεῖνα

*id est, gestam quidem velle sic, illa tamen malle decreta. Ex his adagium pro-
ducitur, de iis, quae speciosa quidem videntur, inania tamen sunt et nullum
prorsus emolumentum praeferentia.*²³

Ezen a ponton érkeztünk el a tanulmány címében címben foglalt furcsa kifejezés magyarázatához. Az *evangelia immolare* ugyanis szó szerinti fordításban valóban annyit jelent: feláldozni, leölni a jóhírt. Az *immolo* igének (alapjelentésben: áldozó liszttel behint; átvitt értelemben: feláldoz) ugyanakkor tranzitív és intranszitiv használatáról egyaránt tudunk, igaz, utóbbira csupán egyetlen Cicero-hely utal.²⁴ A Rhodiginusnál szereplő evangelia ebben az esetben nem konkrét tárgyat, hanem egy görögös accusativust jelöl (*accusativus graecus*), vagyis ún. respektív értelmű körülményhatározót, ami mindenképpen homályosabb megfogalmazás egy kauzális ablativusnál, és az ige jelzett kettős használata miatt egyértelműen zavaró.

²³ „Az athéni Phókión, akit senki nem látott sem sírni, sem nevetni, mikor látta, hogy a hatalom és szabadság reményétől megrészegült város Leosztthenész biztatására a háborúba rohan, ennek szavait a ciprusfákhoz hasonlította, mivel azok is szépek és magasak ugyan, de semmilyen hasznuk nincs. Aztán mikor kezdetben minden úgy tűnt, hogy jól halad, és *mindenki megölte a jóhírt, azaz áldozatot mutatott be az isteneknek a siker hallatán*, megkérdezték, hogy talán nem így akarta-e volna ő is, hogy a dolgok történjenek, mire azt válaszolta: hát hogy a fenébe ne, de attól még ugyanaz a véleményem. Ebből származik a mondás, amit azokra dolgokra mondunk, amelyek látványosak ugyan, de feleslegesek és semmi haszon nem származik belőlük.” RHODIGINUS (1516); az 1517-es bázeli, valamint a harminc könyvre bővített 1542-es és 1562-es kiadást használtam. RHODIGINUS (1517: 692–693); RHODIGINUS (1542: 951); RHODIGINUS (1562: III, 287).

²⁴ Cic. Div. 1, 72: *cum ille [Sulla] in agro Nolano immolaret ante praetorium.*

Rhodiginus forrása Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzai* voltak – ezt is, és az összefoglalóan *Moralia* néven fennmaradt gyűjteményt (magyarul sajnos csak töredéke hozzáférhető) ő is, illetve Erasmus is bőségesen kiaknázta. A keresett hely a Phókión – ifjabb Cato életrajzparban szerepel:

Amikor Leószthenész, aki a várost belevitte a lamiai háborúba, és gúnyos mosollyal megkérdezte az elkeseredett Phókióntól, hogy annyi éven át tartó vezérségével mi jót tett a várossal, Phókión így felelt: „Nem kis jó az sem, ha a polgárok saját sírjukba temetkezhetnek.” Majd amikor Leószthenész nagy hangon beszélt, és állandóan dicsekedett a népgyűléseken, Phókión így szólt: „A te beszédeid, ifjú ember, olyanok, akár a ciprusfák, nagyok és magasak, de gyümölcs nem terem rajtuk.” Egyszer Hüpereidész ezt a kérdést intézte hozzá: „Mikor tanácsolod, Phókión, hogy az athéniak háborút kezdjenek?” „Majd ha látom – felelte –, hogy az ifjak megállják helyüket a hadsorokban, a gazdagok szívesen adóznak, és a szónokok nem sikkasztják el az állam pénzét.”

Midőn sokan megcsodálták a Leószthenész által összegyűjtött haderőt, s megkérdezték Phókióntól, hogyan vélekedik az előkészületekről, ezt válaszolta: „Rövid távra jó lesz, de én hosszú távon félek a háborútól, mert a városnak nincs több pénze, sem hajója, sem hoplitésze.” A tények valóban őt igazolták, bár Leószthenész eleinte fényes haditetteket hajtott végre, a boiótokat nyílt csatában leverte, és Antipatroszt körülfárta Lamiában. Ekkor, mint mondják, nagy reménykedés fogta el a várost, a jó híreket állandóan lakomákkal ünnepelték meg, és áldozatokat mutattak be az isteneknek. Phókión mégis így felelt azoknak, akik téves ítéleteiért felelősségre akarták őt vonni, és megkérdezték tőle, nem szeretné-e, ha ezeket a haditetteket ő hajtott volna végre. „Persze hogy szeretném, de azért örülök, hogy olyan tanácsot adtam.”²⁵

Phókión (402–318) mérsékelt athéni politikus volt, akit 45 alkalommal választották sztratégósszá, a makedónokkal szembeni konfliktust akkor is ellenezte, amikor Nagy Sándor apja, Philipposz 338-ban legyőzte az

²⁵ Plut. *Phoc.* 23 (Máthé Elek fordítása).

egyesült görög seregeket, és akkor is, amikor Nagy Sándor halála után az athéniak – a fent említett Leószthenész vezetésével – újra megpróbálták kivívni a függetlenségüket. Ez volt a lamiai háború (323–322), amelyben kezdeti sikerek után végül mégis vereséget szenvedett Athén, a városba ismét makedón helyőrség telepedett, akiknek parancsnokával a közvetítést Phókión vállalta magára. A Makedóniát vezető hadvezér, Antipatrosz halála utáni zavaros időszak aztán az ő bukását is elhozta: hazaárulás vádjával elítélték, és mint Szókratésznek, neki is ki kellett innia bürökpoharat.

Caelius, mint láttuk, a Plutarkhosznál szereplő történetet meglehetősen összerántotta és a saját szavaival tolmácsolta. Érdeemes közelebb-ről is megnézni a helyet, Máthé Eleknél:

nagy reménykedés fogta el a várost, a jó híreket állandóan lakomákkal ünnepelték meg, és áldozatokat mutattak be az isteneknek.

A görög szövegben:

καί φασι τὴν μὲν πόλιν ἐλπίδος μεγάλης γενομένην ἑορτάζειν
εὐαγγέλια συνεχῶς καὶ θύειν τοῖς θεοῖς.

A görögben eredetileg szereplő fordulat Caeliusnál tehát összevontan szerepel, ti. a θύειν és az εὐαγγέλια, bár ott vannak az eredeti szövegben, nem tartoznak egybe: utóbbi grammatikailag a ἑορτάζειν (=ünnepelni) tárgya, míg az intranszitiv θύειν (=áldozni) után szabályos részeshatározó következik (az isteneknek: τοῖς θεοῖς). Két eset lehetséges: Rhodiginus vagy egy romlott görög szöveget használt; vagy tévedett, illetve egyszerűen ugrott a szeme, és így a fordításban összevonta az eredetileg össze nem tartozó szavakat, s miután tudomása volt az *immolo* ige intranszitiv használatáról Cicerónál, saját szóösszetételt alkotott, amit aztán meg is magyarázott.

A Phókión-életrajz Plutarkhosz többi művéhez hasonlóan már a Quattrocento korától kezdve ismert volt, a latin fordítását is elkészítette az ifjabb Lapo da Castiglionchio (latin nevén: Lapus Florentinus, 1406–

1438),²⁶ és ez a fordítás került be aztán a 16. században közkezen forgó, nyomtatott, latin *Vitae*-ba. A kérdéses helyen az alábbi, kissé olaszos ízű fordítás olvasható:

*Ea prima fortuna civitatem non minori spe quam gaudio inflatam extulit: ludi per urbem passim instituti; templis omnibus et delubris supplicationes gratiaeque diis bene faventibus habitae.*²⁷

Ez alapján még nem zárhatjuk ki a romlott görög szöveg használatának lehetőségét, a *Vitae* első kiadása ugyanis meglehetősen későn, csak 1517-ben jelent meg Firenzében, egy évvel azután, hogy az *Antiquarum lectionum libri* napvilágot látott.²⁸ A másik oldalról, mivel mint láttuk, az erasmusi *Adagia* megjelenése meglehetősen érzékenyen érintette Rhodiginust, ez aztán arra is ösztönözhetette, hogy olyan saját adagiumokat alkosson, amelyek vetélytársa gyűjteményében biztosan nem szerepelnek – ez is egy érvényes magyarázat lehet tehát a furcsa mondás keletkezésére.

Visszatérve a kiindulópontunkhoz: Zamoyski levelében egyrészt egy tagadószóval egészíti ki Rhodiginus szóösszetételét, amit ha magyarra tényleg szólás-mondás-szerűen akarunk fordítani, megfelelő választás a „nincs benne köszönet” alkalmazása. Ennél is fontosabb azonban a történeti exemplum, amire a lengyel főkancellár csupán az adagium három szavával utal, ám egyértelmű, utolsó figyelmeztetésként kellett villognia az irományt olvasó fejedelmi tanács tagjai előtt: Erdély ne kövesse az ókori Athén példáját, ne keveredjen háborúba feleslegesen a szomszédos nagy birodalommal. A mérsékelt Phókión figyelmeztető szava így szelte át az évszázadokat, bár a háború kitörését – és Erdély pusztulását – csak késleltetni tudta, megállítani nem.

²⁶ FUBINI (1979). Az első Plutarkhosz-fordításokhoz: PADE (2007); Lapo da Castiglionchio *Phókión*-fordítását ld. pl. a Jodocus Badius által szerkesztett 1516-os velencei kiadásban, PLUTARCHUS (1516: fol. 243v–250r).

²⁷ „Az első siker hatására öröm és nem kisebb remény töltötte meg a polgárságot: a városban mindenféle ünnepeket rendeztek; valamennyi szentélyben és templomban könyörgést és hálaadást tartottak a kegyes isteneknek.”

²⁸ Vö. DANA (2005).

Az adagium ilyenén használata ugyanakkor tökéletesen rímel arra is, amit Baranyai Decsi ír *Adagijának* előszavában az efféle szólásmondások fejedelmek számára felettebb hasznos voltáról:

*Non enim decet viros principes, quicquid in buccam venit nullo adhibito iudicio proferre, sed potius breviter quidem plerunque ac laconice, veluti dignitas ipsorum postulat, verum nervose ac non nisi adhibita aliqua paroemia sensus exprimere.*²⁹

Kérdés persze – legalábbis a szkeptikus utókor szemében –, hogy Kovácsóczy és társai, vagy akár Báthory Zsigmond fejedelem értették-e a tudós utalást, olvasták-e Rhodiginust és Plutarkhoszt? Ezt természetesen biztosan nem tudhatjuk. Azonban, hogy Zamoyski nem véletlenül használta pont ezt a kifejezést, csaknem száz százalékra tehetjük. Még ennél is biztosabb viszont, hogy a humanista nyelv és kultúra gazdagságának, kiterjedésének és univerzális sokrétűségének felmérésére az ilyen példák a legalkalmasabbak. S ha teljes mértékben megérteni őket az évszázadok távlatából mára képtelenek vagyunk is, próbálkozni azért még lehet és érdemes.

Források

- BARANYAI 1598 Ioannes DECIUS BARONIUS, *Adagiorum Greco-latino-ungaricorum chiliades quinque ex Desiderio Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro, Cognato Gilberto et aliis optimis quibusque paroemiographis excerptae*, Bartphae, 1598.
- BARANYAI 1982 BARANYAI Decsi János *magyar históriája [1592–1598]*, ford., bev. Kulcsár Péter, Budapest, 1982.
- BETHLEN 1783 Wolffgangi DE BETHLEN, *Historia de rebus Transsylvanicis III, Cibinii*, Martin Hochmeister, 1783.
- BETHLEN 2004 BETHLEN Farkas, *Erdély története III*, ford. Bodor András, Kolozsvár/Budapest, 2004.
- COGNATUS 1536 *Oiketēs sive de officio famulorum* per Gilbertum COGNATUM Nozerenum, Antverpiae, Ioannis Steelsii, 1536.
- ERASMUS 1574 Desiderii ERASMI Roterodami *adagiorum chiliades quatuor cum sesquicenturia*, Basileae, ex officina Episcopiana, 1574.

²⁹ „A vezető férfiaknak nem szabad meggondolatlanul fecsegni, ami csak a szájukra jön, hanem – ahogyan azt méltóságuk is megköveteli – röviden, lakonikusan, lényegretörően és mindig valamilyen bölcsesség hozzáfűzésével kell kifejezni gondolataikat.” BARANYAI (1598: 5r).

- ERASMUS 1993–2005 *Adagia. Opera Omnia* Desiderii ERASMI Roterodami II-1–9, eds. M. L. Poll-van de Lisdonk et al., Amsterdam, 1993–2005.
- PLUTARCHUS 1516 *Vitae PLUTARCHI Cheronei novissime post Jodocum Badium Ascensium diligentius repositae*, Venetiis, 1516.
- RHODIGINUS 1516 Ludovicus Caelius RHODIGINUS, *Antiquarum lectionum commentarii libri XVI*, Venetiis, in aedibus Aldi et Andreae Soceri, 1516.
- RHODIGINUS 1517 Lodovici Caelii RHODIGINI *Lectionum antiquarum libri XVI*, Basileae, Frobenius, 1517.
- RHODIGINUS 1542 Lodovici Caelii RHODIGINI *Lectionum antiquarum libri XXX*, Basileae, Frobenius, 1542.
- RHODIGINUS 1562 Lodovici Caelii RHODIGINI *Lectionum antiquarum libri XXX*, Lugduni, apud Sebastianum Honoratum, 1562.

Felhasznált irodalom

- ALMÁSI 2009 G. ALMÁSI, *The uses of humanism: Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589) and the republic of letters in East Central Europe*, Leiden, 2009.
- ALMÁSI 2017 ALMÁSI G., *Reneszánsz és humanizmus*, Budapest, 2017.
- BIETENHOLZ 1985 P. G. BIETENHOLZ (ed.), *The Contemporaries of Erasmus. A biographical register of the Renaissance and Reformation vol. I*, Toronto, 1985.
- BLAIR 2006 A. BLAIR, *The collective commentay as reference genre*, in: Ralph Häfner, Markus Völker (hrsg), *Der Kommentar in der Frühen Neuzeit*, Tübingen, 2006, 115–132.
- DANA 2005 Y. DANA, *The first printing of the Lives in 1517. A possible link with the distant past*, in: Lukas de Blois et al. (eds.), *The Statesman in Plutarch's Works vol. I: Plutarch's statesman and his aftermath: political, philosophical and literary aspects. Proceedings of the Sixth International Conference of the International Plutarch Society, Nijmegen/Castle Hernen, May 1-5, 2002*, Leiden/Boston, 2005, 275–287.
- FUBINI 1979 R. FUBINI, *Castiglionchio Lapo detti il Giovane*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 22 (1979). Online: http://www.treccani.it/enciclopedia/castiglionchio-lapo-dadetto-il-giovane_%28Dizionario-Biografico%29/
- HANKINS 2005 J. HANKINS, *Renaissance Philosophy between God and the Devil*, in: J. Woolfson (ed), *Palgrave Advances in Renaissance Historiography*, London, 2005, 269–294.
- GÖMÖRI 2000 GÖMÖRI Gy., *Báthori-legendák és tények*, TSz, 42 (2000) 3–4, 263–266.
- HORN 2008 HORN I., *Báthory István uralkodói portréja*, in: G. Etényi N. – Horn I. (szerk). *Portré és imázs – Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, Budapest, 2008, 363–401.
- KOVÁCS 2016 KOVÁCS G. K. (szerk.), *A magyar szólások és közmondások első gyűjteménye. Baranyai Decsi János Adagiorumának (1598) mutatója*, Budapest, 2016.

- KRISTELLER 1979 P. O. KRISTELLER, *Renaissance thought and its sources*, New York, 1979.
- KRISTELLER 1988 P. O. KRISTELLER, *Humanism*, in: Ch. B. Schmitt – Q. Skinner (eds), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge, 1988, 113–138.
- KRUPPA 2014 KRUPPA T., *A kereszt, a sas és a sárkányfog: Kelet-közép-európai törökellenes ligatervek és küzdelmek a Báthory-korszakban (1578–1597)* (*Collectanea Vaticana Hungariae*, II/5), Budapest/Róma, 2014.
- LEONHARDT 2013 J. LEONHARDT, *Humanistisches Weltwissen: Die Lectionum antiquarum libri des Caelius Rhodiginus*, in: Anja Silvia Goeing, Anthony T. Grafton, Paul Michel (hgg.): *Collectors' Knowledge: What Is Kept, What Is Discarded. Aufbewahren oder wegwerfen Wie Sammler entscheiden*, Leiden/Boston, 2013, 194–208.
- MARANGONI 1997 M. MARANGONI, *L'armonia del sapere: i Lectionum antiquarum libri di Celio Rodigino*, Venezia, 1997.
- NAGY 1982 NAGY L., *Erdély és a tizenöt éves háború*, Sz, 116 (1982), 639–688.
- PACZOLAY 2001 PACZOLAY Gy., *Baranyai Decsi Csimor János, a szőláskutató*, EM, 63/3–4 (2001), 12–27.
- PADE 2007 M. PADE, *The Reception of Plutarch's «Lives» in Fifteenth-Century Italy I–II*, København, 2007.
- PETNEHÁZI 2013 PETNEHÁZI G., *Humanista irodalom és politikai publicisztika határán. Kovacsóczy Farkas (1540-1594) politikai beszédei és Erdély kormányzásáról írott dialógusa*, PhD értekezés, Szeged, 2013. Online: <http://www.doktori.hu/index.php?menuid=193&vid=11086>
- PETNEHÁZI 2017 PETNEHÁZI G., *Exemplum és prudentia. Jan Zamoyski cenzúrázott Kasszandra-levele Báthory Zsigmondnak 1593-ból*, MKSz, 2017/4, 381–417.
- PETNEHÁZI 2018a PETNEHÁZI G., *Az értelmiség utópiája. Erasmus és a keresztény humanizmus*, *Antikvitás és Reneszánsz*, 1 (2018/1), 85–97.
- PETNEHÁZI 2018b PETNEHÁZI G., *Az 1577-ben Visztulába fulladt Báthory-unokaöcs (?) gyászverse és Báthory Zsigmond levele Jan Zamoyskinak 1593-ból: két kiadatlan dokumentum*, *Lymbus* 2018 (megjelenés alatt).
- POLL-VAN DE LISDONK 1993 M. POLL-VAN DE LISDONK, *Einleitung*, in: Erasmus, 1993, 5–20.
- SZÁDECZKY 1891 SZÁDECZKY L., *Kovacsóczy Farkas kancellár 1576–1594*, Budapest, 1891.
- SZILÁGYI 1877 SZILÁGYI S. (kiad.), *Erdélyi Országgyűlési Emlékek III (1576–1596)*, Budapest, 1877.
- TOLNAI 1911 TOLNAI V., *Decsi János Adagiumainak forrása*, *Magyar Nyelv*, 7 (1911), 223–224.
- VAN MIERT 2011 D. VAN MIERT (ed), *The Kaleidoscopic Scholarship of Hadrianus Junius (1511–1575). Northern Humanism at the Dawn of the Dutch Golden Age*, Leiden/Boston, 2011.
- YORAN 2010 H. YORAN, *Between Utopia and Dystopia: Erasmus, Thomas More, and the Humanist Republic of Letters*, Plymouth, 2010.